ביר אל-עאמר – אתר חשוב בערבה התיכונה

גדעון רגולסקי, חוקר הערבה, טבע וארכיאולוגיה, מושב פארן gidon@arava.co.il
הביא לדפוס: אבי שמידע

לפני חצי שנה רעשה התקשורת הישראלית מהכרזתו של המלך עבדאללה כי אדמות צופר ונהריים לא יוחכרו שוב לישראל; אך יש לא שם לב, כי בהכרזתו המקורית קרא המלך לשטח בערבה ממזרח לצופר בשם "**אדמות ביר אל-עמאר**". על המקום הנמצא כיום קילומטר וחצי צפונית מזרחית לצומת צוקים על כביש הערבה (מס.90) – נספרה.

לפני מספר חודשים, לפני פרוץ הקורונה, הכריז מלך ירדן, עבדאללה, שאדמות נהריים ואדמות ביר אל עאמר לא יוחכרו יותר למדינת ישראל. רבים בארץ מכירים את סוגית השטחים שהוחכרו למושב צופר, אך מודעים פחות למקום הנקרא ביר אל עאמר.....יש להניח שחידת המקום הייתה מוכרת למלך ירדן ועל כך אנו עומדים לקרוא בהמשך.

היום האתר הוא תחנת משטרה ירדנית, עם מבנה דו-קומתי המתנוסס בגאווה, על דרך הגבול הירדנית, ממזרח לנחל הערבה, מדרום לשטחי החקלאות של מושב צופר. מדרום למקום, קצת דרומה לצומת צוקים, מגיח וואדי מוסה ומתחבר לנחל הערבה. מעבר לוואדי מוסה , נמצא בית קברות בדווי ענק על גבעה העוטה גווני וורוד ואדום, שדרגש עבה של סלע קונגלומראט מכסה אותה. בעזרת משקפת, ניתן להבחין בקברים הרבים , החפורים על גבי הגבעה. ביניהם נמצאת חורשת שיטים גדולים, צפופה ורעננה. רעננות שנשמרת אפילו בימי הקיץ הלוהטים של הערבה. החורשה שנראית היטב לנוסעים בכביש 90,נמצאת בחיבור של ואדי מוסה לנחל הערבה. הואדי מביא שיטפונות מהרי אדום, מאזורים שגובהם מעל ל 800 מטר ויותר וזוכים למשקעים רבים.

ממול לתחנת המשטרה, באפיק נחל הערבה, נמצאת הבאר המנדטורית, שנחפרה בתחילת שנות השלושים ונבנתה עם אבנים ובטון. צוואר הבאר כיום, גבוה בשני מטר בערך, מאפיק הנחל. את הבאר ניתן לראות מדרך הפטרולים הצבאית.

מימין: הבאר וחלק מחורשת השיטין המצויים במפגש שבין נחל ערבה לואדי מוסה. צילם גדעון רגולסקי ©
במרכז: מפגש נחל עמאר(סופו של קניון גנייי) עם נחל הערבה בו ממוקמת הבאר המנדטורית: בחזית התמונה שיחי מלוח קיפח, במרכז התמונה עצי אשל היאור ובצד ימין מצוקון תצורת חצבה הממשיך צפונה עד "גבל אל-חופיירה". צילם גדעון רגולסקי ©
משמאל: מראה ביר אל-עמאר באפיק נחל הערבה מול הישוב צוקים. מאחוריה, על מצוקון תצורת חצבה ממוקמת הגבעה עם הקברים. באפיק עצי אשל, כנראה אשל היאור.צילם גדעון רגולסקי ©

לראשונה הגעתי למקום בסוף שנות השמונים, של המאה שעברה, עם גיורא אילני ובני משפחתו. האזור היה חלק מרצועת מדבר, שישראל סיפחה בערבה, ב 1969 בהסכמת הממלכה ההאשמית. גיורא רצה להראות לי, מספר מבני אבן. במקום ראינו את הבאר המנדטורית, חצינו את נחל הערבה, בזהירות מחשש למוקשים נגד אדם ישראלים והייתה העדפה לנסיעה בג'יפ. ממזרח לנחל הערבה סמוך לבאר עתיקה, שנחפרה סמוך לחורשת השיטים המעטירה, מחוץ לאפיקי הזרימה, של נחל הערבה וואדי מוסה, היו מסגרות אבן מסקרנות, בנויות בנדבך אחד. זכור לי, מסגד פתוח גדול , עם מחרב לכיוון דרום מזרח. מסגרת נוספת, שצלעה מעל לעשרה מטר שנראתה כמתחם מקודש, מהסוג שעוזי אבנר לימד אותנו לחפש במדבר. מסגרת נוספת, גדולה יחסית,במטר רבוע, עם מסגרות קטנות רבועות בתוכה לאורך צלעותיה. בנוסף היו בה, מעגל אבנים קטן, דומה לציון המקובל בבסיסי צה"ל לתורן של דגל המדינה, ומתאר אבנים שהזכיר מאוד את העץ המפורסם של גולני. דומה למתאר שממול לחווה הע'רנדל. ממזרח לבאר היו שרידי מבנים ועל הקרקע היו אלפי חרסים, בעיקר מהתקופה ההלניסטית ועד לאיסלמית הקדומה. בנוסף היו שם פריטי אבן מסותתים ופסולת סיתות.

שדה מוקשים מגודר, חצץ בין האתר הקדום, לגבעה שממזרח, עליה ניצב מחנה של משטרת הגמלים המנדטורית. עיקוף גדול נדרש, בכדאי להגיע לגבעה, עליה היו מספר בסיסי אוהלים. מדרום לבסיסי האוהלים הייתה גדרת גמלים, גדולה, עשויה מאבנים שנאספו מפני השטח. את הגדרה הזאת עד היום רואים, מדרום למשטרה הירדנית החדשה, בצורת קיר אבנים כהה. סביב המשטרה היו פחיות שימורים ושברי תקליטים מבקליט שחור. ניסיתי לתאר ברוחי את חיי השוטרים במקום, בימי במנדט. על הצד המערבי של גבעת המשטרה, הייתה כתובת גדולה מאבנים, עם סימני סיד AL-GHAMER. בדומה לכתובת המוכרת, מתחנת עין ווּבה (עין יהב). כתובות אלו, שימשו כנראה, את הטייסים שחלפו מדי פעם

במרחב הערבה.

מדרום לוואדי מוסה, עלינו על הגבעה, שהייתה מלאה בקברים. רובם היו במפנה איסלמי, לעבר הערים הקדושות מכה ומדינה. קברים בודדים, היו בכיוון מזרח מערב שהוא מפנה נבטי. בתחתית הגבעה, היה קבר מאולתר, חצי פתוח, שניתן היה לראות בו, את שרידי הנפטר. שהיה לבוש במדי חקי. על סלע מעל לקבר היה חרוט 1931. יתכן ויש קשר בין סלילת הדרך לאום רשרש ובניית הבאר, בתחילת שנות השלושים ....**מי ידע?**

בדרכנו הביתה אמרתי לגיורא, שאני חושב שמסגרת האבנים-, עם מתאר העץ, שייכת למאהל של חטיבת גולני ממבצע עובדה.הוא לא קיבל את דברי. מאוחר יותר, שמעתי משתי חברות ממושב פארן, שאימותיהן, שהו במקום כמעט חודש ,אחרי מבצע עובדה. ביסוס נוסף, מוכר וידוע, נמצא בשירו של חיים חפר,"היי דרומה לאילת".השיר נכתב במהלך מבצע "עובדה (5.3.49-10.3.49), עבור להקת הציז'בטרון, ששהתה בסמוך למפקדת חזית הדרום, בבאר שבע. אנשיה המתינו לסיום המבצע, במערכות הקשר נזרקו שמות לאוויר כמו עין רדיאן, עין חוסוב, ביר אל עמר וכדומה. השיר נכתב והותאם למנגינת העגלונים הרומנית, עם איזכור של אל עאמר.

קְצָת דָּרוֹמָה לִבְאֵר-שֶׁבַע
רוּחַ בַּמִּדְבָּר נוֹשֶׁבֶת,
שְׁבִיל לָעֲרָבָה יָרַד.
לָרַדְיָאן, אִם אַךְ מְהַרְתָּ –
אֶל אֶל-עַ'מְר חִישׁ עָבַרְתָּ
וְהִנֵּה הוּא חוֹף אֵילַת.

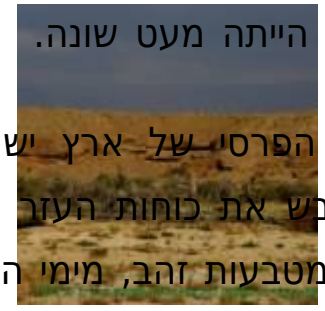

מימין: ביר אל-עמאר, "תמונת מקרו" מכביש הערבה: למעלה תחנת הביקורת הירדנית בצד הכביש המוביל לשטחי החקלאות של "מובלעת צופר"; במרכז התמונה- הבאר המנדטורית באפיק נחל ערבה; למטה – שפע של אשלים מצביע על נוכחות מי תהום גבוהים במקום. צילם גדעון רגולסקי ©
במרכז: תחנת המשטרה הירדנית מעל חורשת השיטין (כנר אה שיטה סוככנית). מתחת לתחנה הייתה כתובת גדולה מאבנים מסוידת בלבן אשר הכריזה: " GHAMER EL ". צילם גדעון רגולסקי ©
משמאל: ביר אל-עמאר מכביש 90 מול הישוב צוקים; עצי אשל יאור מתים באפיק נחל ערבה ומצוקון תצורת חצבה מאחור. בדרגש בבסיס קונגלומרט הגג של תצורת חצבה (פרט חופיירה על פי קלבו 2002) מצויה קבורה משנת 1931. צילם גדעון רגולסקי ©

שאלת מקור השם אל עאמר מעלה שתי גרסאות. אלון גלילי, הידען והידוע, יודע לומר שע'אמר בערבית של הבדווים מהערבה, אלו מישורי החצץ. מאידך לאורך הערבה מישורי חצץ רבים. למה יינתן השם בביר אל ע'אמר?

באטלס הגיאוגרפי נכתב, שבמקום התחולל הקרב הראשון, שבו המוסלמים ניצחו את הכוחות הביזנטיים (רומיים) בשנת 634 ספירה, בימיו של המלך הביזנטי הירקליוס. שלוש שנים לפני קרב ירמוך, ע'אמר אל עץ, שעל שמו הבאר, עמד בראש כוח שהסתתר בחורשת השיטים שליד הבאר הנזכרת. כוח רוכבים, בפיקודו של מושל הארץ הביזנטי סרגיוס, יצא לקראת הכוח המוסלמי עם 300 פרשים וניגף. שרידי הכוח הביזנטי נסוגו צפונה לעבר הר הנגב, באר שבע וחבל הבשור, כשהכוח בפיקוד ע'אמר אל עץ רדף אחריו. בקרב נוסף שרידי הפרשים הביזנטיים ניגפו וסרגיוס נפל בקרב. למוסלמים לא הייתה יכולת לנצל את ההצלחה ורק אחרי קרב ירמוך, הכיבושים מערבה, לעבר מצריים וקיריניקה נמשכו, ובראשם עמד ע'אמר אל עץ. המסגד הראשון בקהיר, הוקם על ידיו. המידע של מחברי האטלס, מבוסס בעיקר על מסורות מוסלמיות מתוך שירי גבורה וניצחון ופחות מחומר היסטורי כתוב, ויתכן שהשתלשלות הדברים הייתה מעט שונה.

חולשתם של הביזנטים נובעת, מהכיבוש הפרסי של ארץ ישראל, שהסתיים ב 628, שלאחריו, השלטון הביזנטי, לא הצליח לגבש את כוחות העזר המקומיים (פדרטי). לפני מספר שנים, ראיתי בטלביזיה, שאוצר של מטבעות זהב, מימי הרקליוס, נמצא בירושלים. אני הרהרתי לתומי, שאם סכום כסף זה היה מגיע למנהיג מקומי בדרום הארץ, אולי **ההיסטוריה של ארץ ישראל הייתה אחרת?**

לסיכום, יש לנו כאן מעין סיפור חד גדיא, של ואדי מוסה שמביא מים לערבה הצחיחה,

שמצמיחים את חורשת השיטים, שמראה לאבותינו הקדומים שכדאי לכרות באר במקום וכך מוקמת תחנה חשובה על דרכי הבשמים וששם ילחמו המוסלמים בנוצרים, שלשם יגיעו לוחמי "גולני" במרץ 1949 . יש לי את הרושם, שכאשר המלך עבדאללה השני, הזכיר את המקום, היה חשוב לו להראות שפעם במרחב הזה, **המוסלמים קבעו את סדר היום**.

ספרות:

גיחון מ 1974 אטלס כרטא לתולדות א"י מביתר ועד תל חי. מפה 53.

וואלך י 1972 אטלס כרטא לתולדות א"י תש"ח-תש"ך. מפה 133 מבצע עובדה.

חפר ח בדרך לאילת. שירונט.

קלבו ר 2002 סטרטיגרפיה ופטרולוגיה של תצורת חצבה בערבה ובנגב: השלכות לגבי התפתחות אגני ההשקעה והמורפוטקטוניקה של בקע ים-המלח. עבודה לתואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית בירושלים.

דוח מס.GSI/22/02, המכון הגיאולוגי. משרד התשתיות הלאומיות, ירושלים.

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

ציטוט: רגולסקי ג 2020 ביר אל-עאמר – אתר חשוב בערבה התיכונה, כתב-עת "כלנית" מספר 7.

ביר אל-עאמר – אתר חשוב בערבה התיכונה